

Світлана Віруцька

МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ КРИЗИ 1968 РОКУ

Стаття присвячена висвітленню особливостей деяких міжнародних аспектів реакції країн членів Організації Варшавського договору на ситуацію в Празі у 1968 році.

Ключові слова: «Пражська весна», «соціалізм з людським обличчям», зовнішня політика, Організація Варшавського договору.

Статья посвящена отображению особенностей некоторых международных аспектов реакции стран членов Организации Варшавского договора на ситуацию в Праге в 1968 году.

Ключевые слова: «Пражская весна», «социализм с человеческим лицом», внешняя политика, Организация Варшавского договора.

The article is devoted to elucidate peculiarities some international aspects of the reaction the countries of members of the Organization of Warsaw Pact on the situation in Prague in 1968.

Key words: «Prague Spring», «socialism of men's face», foreign policy, Organization of Warsaw Pact.

На даний час на політичній карті світу немає вже держави Чехословаччини, у якій відбулася криза в 1968 році, яка отримала в історичній науці назву «Пражська весна». Замість неї з 1993 року самостійно функціонують незалежні Чехія та Словаччина. Немає й Організації Варшавського договору (ОВД), як і немає світової соціалістичної системи. Однак ці події зацікавлюють істориків і на даний час.

Мета статті – розкрити деякі міжнародні аспекти реакції країн-членів ОВД на ситуацію в Чехословаччині у 1968 році, не заглиблюючись у складнощі розвитку внутрішньополітичної ситуації та перипетії діалогу між КПЧ та іншими «братськими» партіями в рамках ОВД.

Ситуація, що склалася в Чехословаччині у 1968 році, є однією з тих наукових проблем, що викликає інтерес всієї світової історіографії, оскільки оцінки тих подій не можуть бути однозначними. По-перше, тому, що з однієї сторони було порушено суверенітет держави – члена ОВД п'ятьма державами цієї ж організації, які здійснили збройне вторгнення на її територію для надання «братської допомоги» «здо-

ровим силам» і для «попередження контрреволюційного перевороту». По-друге, через те, що йшлося, в першу чергу, про долю країни, яка розміщена в центрі Європи і належала до одного з двох ворогуючих на той час блоків – Організації Варшавського договору. Варто розуміти й те, що від того, в якому із цих двох таборів була ЧССР, залежала конфігурація військово-політичного ландшафту і тим самим розстановка сил на континенті [1, с.48].

Тому, з нашого погляду, актуальним залишається не тільки фактологічний аналіз подій «Празької весни», а також і оцінки та реакція на неї міжнародної спільноти.

Безумовно, питання міжнародного аспекту «Празької весни» не є білою плямою історії, хоча історіографія дослідження не є обширною. Окремі аспекти проблеми висвітлені та представлені у працях і статтях вчених-істориків, зокрема М. Латиша, В. Мусатова, І. Орліка, В. Мар`їної, А. Алексєєва, Н. Таміліної.

На початку 1968 року першим секретарем ЦК КПЧС стає О. Дубчек. Новий лідер та його однодумці розробляють програму економічних та політичних реформ, покликаних побудувати «соціалізм з людським обличчям». У політичній галузі гарантувалися демократичні свободи. Терпимим почало вважатися ставлення до приватної ініціативи. Тобто, йшлося про такий собі «ринковий соціалізм». Цю програму підтримало населення, було знято й ідеологічні обмеження на радіо, телебаченні, у пресі. Розпочалася загальнонаціональна дискусія про подальший розвиток країни, в якій активну участь брали новостворені неформальні суспільно-політичні організації. Особливо активно демократизація відбувалася навесні 1968 року. Тому ці події дістали назву «Празька весна».

Якщо спочатку – після обрання О. Дубчека першим секретарем ЦК КПЧ – союзники по ОВД демонстрували підтримку новому чехословацькому керівництву, то з розвитком чехословацьких реформ їхні погляди трансформувалися.

На початку березня 1968 року відбулася зустріч союзників по ОВД в м. Софії. В ході цієї зустрічі керівники держав, з однієї сторони, демонстрували підтримку новому керівництву Чехословаччини, а з іншої – намагалися застерегти його від небезпеки «неправильного» реформування політики компартії. А головне, вони намагалися запобігти зближенню О. Дубчека з Н. Чаушеску. Оскільки лідер румунської компартії виступав проти обговорення внутрішніх проблем Чехословаччини, то на цю зустріч шести перших секретарів ЦК Н. Чаушеску не був запрошений [8, с.172].

Згодом зміни, які відбувалися в ЧССР, викликали занепокоєння її партнерів по радянському блоку. Протягом декількох місяців у Празі, Дрездені, Софії, Москві та Варшаві відбулося декілька нарад партійних та державних керівників країн ОВД, на яких відкрито ставилося питання про відмову від вибраного чехословацькими лідерами курсу. Реформаторів на чолі з О. Дубчеком звинувачували в тактиці компромісів, у викривленні результатів переговорів з союзними державами. Однак суспільство в Чехословаччині підтримувало реформаторський курс, а тиск ззовні приводив тільки до антирадянських настроїв [2, с. 7].

Отож, паралельно реформам в ЧССР йшов й інший процес – зростала недовіра та підозра зі сторони союзників Чехословаччини по Варшавському договору: Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), Польської Народної Республіки (ПНР), Німецької Демократичної Республіки (НДР), Народної Республіки Болгарії (НРБ) та Угорської Народної Республіки (УНР).

23 березня в м. Дрездені відбулася зустріч керівників партій та урядів шести соціалістичних країн: СРСР, Польщі, НДР, Болгарії, Угорщини і ЧССР. Саме на цій зустрічі були здійснені перші реальні спроби критики реформаторського процесу в ЧССР. Хоча чехословацький лідер й намагався переконати союзників у тому, що він контролює ситуацію в своїй країні, його твердження не були враховані, а позиція піддана жорсткій критиці.

Щодо позицій держав співдружності, то вони діяли в повній згоді з КПРС, що відповідало їхній самоідентифікації і статусу держав-сателітів СРСР, виключення становила лише Румунія.

Найбільш різкою та прямолінійною була позиція уряду НДР. Наприклад, В. Ульбріхт підкреслював, що кожна комуністична партія має невід'ємне право сама вибирати свою позицію, але зазначав, що КПЧ – не одна в світі: «Так як розвиток в одній соціалістичній країні та постанови братерської партії можуть мати наслідки для іншої партії, так вони можуть і впливати на становище в Європі. Наш спільний смертельний ворог, імперіалізм, не спить» [3, с.160]. Основне питання, яке його хвилювало, як ці події відобразяться на монопольній владі КПЧ, оскільки вже в березні 1968 року керівництво Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН) констатувало, що реформи в Празі ведуть до «контрреволюції» [3, с.156]. Після публікації «контрреволюційної» платформи «200 слів», Ульбріхт заявив, що керівництво КПЧ не в змозі знайти вихід з цього становища, оскільки справа йде не тільки про чехословацьке питання. Мова йде про велику міжнародну сутичку, де сили противника вже зараз засобами психологічної

війни почали діяти. Справа йде про контрреволюційні сили, які власними організаціями на основі платформи «200 слів» виступають і мають в своїх руках засоби масового впливу, за допомогою яких систематично розлагоджують армію та інші державні органи. Він вважав, що виступи контрреволюції в Чехословаччині – це частина стратегії американського та західнонімецького імперіалізму за гегемонію в Європі [5, с.127-133].

Найбільш вірогідно, що в цій ситуації керівництво Східної Німеччини побоювалося впливу подій в Чехословаччині на суспільні настрої в своїй країні, які в результаті могли привести до зростання настроїв на користь об'єднання з ФРН і втрати влади внаслідок розмиття її ідеологічної основи [1, с.52]. На правильність такого підходу наштовхує і висловлена в розмові з послом ЧСРР Вацлавом Колару думка Отто Вінцлера, міністра іноземних справ НДР, який, пояснюючи специфіку ситуації в НДР, зазначав, що «існує Західна Німеччина, але немає Західної Угорщини, Західної Болгарії чи Західної Чехословаччини» [3, с.160]. Беручи до уваги цю проблему, на засіданні політбюро ЦК СЄПН було вирішено, щоб «...колективно всіма можливими способами придушити реакційні та контрреволюційні сили в Чехословаччині...і...разом виробити програму виправлення допущених в Чехословаччині помилок та оздоровлення ситуації в країні...» [1, с.52].

Подібною була позиція ПНР, оскільки керівництво країни побоювалося, що ця ситуація відіб'ється на польському суспільстві. В. Гомулка запевняв, що «чехословацькі товариші не можуть «звернути голову» антисоціалістичним елементам, які засіли в пресі, на радіо та телебаченні, і загалом відкритим ворогам соціалізму» [1, с.52].

Така гостра реакція В. Гомулки і уряду Польщі на ситуацію в Чехословаччині була наслідком відносин в середині самої Польщі, через що ні одна з реформ не могла розглядатися з байдужістю та схваленням. Ще на початковому етапі, на зустрічі в Дрездені, Гомулка виступив з атакою чехословацького керівництва. Він підкреслив, що уряд КПЧ здійснив ряд помилок і втратив контроль над ходом подій. В. Гомулка вважав «Празьку весну» загрозою для всього східного блоку, оскільки реформи могли порушити рівновагу в Європі. Другою, але не менш важливою, проблемою Гомулки була внутрішня ситуація в Польщі, оскільки йому самому щойно вдалося впоратися зі студентськими виступами і внутрішньопартійними випадками. Зараз він боявся того, що лібералізація в сусідній Чехословаччині послугує прикладом і відновить у польському суспільстві надії на демократи-

зацію, які були ним придушені. Тому в його інтересах було швидке і безкомпромісне придушення «Празької весни» [7, с.188].

Наприклад, 19 квітня 1968 року, під час зустрічі у Варшаві з головнокомандуючим об'єднаними збройними силами Варшавського договору маршалом Якубовським, В. Гомулка підкреслив: інтереси Польщі залежать від ситуації в Чехословаччині, а можливий вихід Чехословаччини з радянського блоку, що на його думку стане наслідком дальшого розвитку події, оголить кордон Польщі й піддасть саму країну західнонімецькому нападу. Саме в цій розмові Гомулка проявив себе як прихильник військового вторгнення в Чехословаччину [7, с.180].

В. Гомулка запевняв, що в Чехословаччині відбувається процес перебудови соціалістичної Чехословаччини в республіку буржуазного типу, процес відходу компартії Чехословаччини від принципів марксизму-ленінізму і перетворення її в партію соціал-демократичного типу, і що це все загалом є контрреволюцією угорського типу. А головне, те, що відбувається в Чехословаччині, змінює розташування сил в Європі [5, с.109-119].

Що ж до Болгарії, то спроби демократизації в Чехословаччині здійснили подвійні впливи на болгарське суспільство. З одного боку, вони викликали ріст активності інтелігенції, яка під впливом новин з Чехословаччини випустила новий журнал і створила дискусійний клуб. З іншого боку, вони поставили перед вибором державну верхівку і самого Т. Живкова, який поєднував пости президента країни і першого секретаря ЦК БКП: піти шляхом чехословацьких економічних і політичних реформ, чи залишитися на вичікувально-оборонній позиції, щоб не бути зачепленим негативними наслідками цих самих реформ. Але на перекір економічній логіці, Т. Живков звернув всі реформи в своїй країні, оскільки ситуація в Чехословаччині здавалася йому істотною загрозою для системи [8, с.196]. Отже, болгари для збереження соціалістичних завоювань в ЧСРР також пропонували «використати всі можливі та необхідні засоби, в тому числі і сили Варшавського договору, якщо ситуація того потребуватиме» [1, с.52].

В своїй політичній заяві в ЦК БКП від 29 березня 1968 року Тодор Живков заявив, що в ЧСРР «...діють західні контактні пункти. В Чехословаччині, як і в Польщі, велику роль грає сіонізм..., а також дії югославського керівництва, які через Румунію, Польщу і Чехословаччину намагаються впливати на нашу сім'ю. Немає необхідності застосовувати сталінські методи минулого, але все ж ми повинні вибрати такі методи, якими ми зможемо навести порядок в Чехословаччині,

в Румунії, а після цього і в Югославії» [8, с.196]. За спогадами співромовників болгарського державного і партійного лідера, Т. Живков був з самого початку переконаний, що «Дубчек – ревізіоніст, і в країні іде контрреволюція та реставрація капіталізму» [8, с.197].

У результаті Т. Живков прийшов до висновку, що єдина організована сила в середині КПЧ – це ревізіоністські, контрреволюційні та міжнародні імперіалістичні центри. А оскільки справа йде не тільки про внутрішнє питання Чехословаччини, а про соціалізм в цій країні в цілому і про зіткнення з усією імперіалістичною системою взагалі, то «опираючись на допомогу наших соціалістичних країн, на підтримку наших народів, наших партій, на сили Варшавського договору і, перш за все, на збройні сили, ми повинні надати допомогу... Там необхідно відновити диктатуру пролетаріату, оскільки уряд знаходиться в руках контрреволюції» [5, с.134-136].

Найбільш стриману позицію зайняв Я. Кадар, який не погодився з оцінками про загрозу контрреволюції в Чехословаччині, хоч і не заперечував, що посилюються негативні тенденції в країні [8, с.174]. Оскільки в Чехословаччині проходить процес з небезпечними тенденціями, великий вплив, в тому числі і в ЦК, мають ревізіоністські сили. Політичні події там розвиваються за югославським сценарієм, але в іншій фазі й в зв'язку з цим несуть в собі небезпеку буржуазної реставрації [5, с.122-127]. Але, вичерпавши всі можливості переконання О. Дубчека на двосторонньому рівні, Т. Живков прийшов до висновку, що не можна більше чекати, коли справа дійде до кровопролиття, як сталося в 1956 році у їхній країні [1, с.53].

Румунія займала особливу позицію, дистанціюючи себе від «п'ятірки» ОВД. М. Чаушеску виступав проти втручання у справи КПЧ і ЧССР. Але, найімовірніше, він зайняв таку позицію не тому, що настільки підтримував реформи в Чехословаччині, а тому, що його інтересам відповідало посилення незалежності Праги від Москви і тим самим від усієї співдружності [1, с.53].

Щодо СРСР, то на першій стадії розвитку ситуації він схилився до дипломатичної спроби врегулювання конфлікту, хоча Л.Брежнєв теж був занепокоєний ситуацією, задаючись питаннями, про яку лібералізацію говорить О. Дубчек і що він розуміє під «оновленням соціалістичного ладу». Згодом він дійшов висновку, що більш реальною стає загроза відкритого виступу контрреволюційних сил, оскільки в цьому напрямку працюють імперіалістична агентура і емігрантські організації [5, с.142]. Що ж до питання втручання у внутрішні справи ЧССР, то Л. Брежнєв говорить: «Коли мова йде про долю всієї КПЧ, про долю

соціалістичних завоювань чехословацького народу, коли реальною стала загроза перетворення Компартії Чехословаччини в якусь нову організацію, в кращому випадку соціал-демократичну, то це вже зачіпає інтереси не тільки комуністів і народу Чехословаччини, а й інтереси всього світового комуністичного руху» [7, с.144].

Після переговорів у Дрездені радянське керівництво активізувало розробку варіантів дій відносно Чехословаччини, в тому числі й таємно – військові заходи. В. Ульбріхт, Ф. Живков та В. Гомулка вважали, що всі методи прийнятні [8, с.176].

Стосовно позиції Заходу, то США, зайняті війною у В'єтнамі та президентськими виборами, не поспішали активно втягуватися в події у ЧССР і загострювати відносини з СРСР. Наприклад, держсекретар США Д. Раск в одній з своїх бесід з радянським послом в США А. Добриніним заявив: «...США і з самого початку не мали наміру втручатися у справи Чехословаччини...Це – справа, перш за все, самих чехів. Крім цього, це справа чехів і інших країн Варшавського договору» [10, с.468]. Деякі історики вважають, що США такими своїми заявами дали зелене світло військовій акції ОВД, в чому є доля правди.

Розвиток ситуації в Чехословаччині все більше лякав її союзників, які побоювалися не тільки того, що чехословацька «зараза» може охопити і їхні країни, а й поступового навернення ЧССР на буржуазно-демократичні позиції та виходу її з соціалістичної системи і Варшавського договору. Ідея використання зброї для «врятування соціалізму» в Чехословаччині привертала увагу східноєвропейських лідерів ще з весни 1968 року і з кожним днем ставала все реальнішою. Останні переговори керівників СРСР, ЧССР, Польщі, Болгарії, Угорщини і НДР, які відбулися в кінці липня на початку серпня в 1968 року в Чієрні-над-Тисою і Братиславі, здавалося, на деякий час зняли гостроту конфлікту. Однак, коли вияснилося, що обіцянки, дані О. Дубчеком в ході цих переговорів про «наведення порядку в країні», чехословацький керівник не хоче або не може виконати, рішення про введення військ було прийняте [2, с.7].

У постанові політбюро ЦК КПРС «До питання про становище в Чехословаччині» від 17 серпня 1968 року йшлося: «Всебічно проаналізувавши ситуацію та події останніх днів у Чехословаччині, а також обговоривши прохання членів президії ЦК КПЧ і уряду ЧССР до СРСР, ПНР, НРБ, УНР і НДР про надання їм військової допомоги в боротьбі проти контрреволюційних сил, політбюро ЦК КПРС одностайно вважає, що розвиток подій в Чехословаччині за останні дні прийняв найнебезпечніший характер. Праві елементи, опираючись на

явну і таємну підтримку імперіалістичної реакції, здійснили підготовку контрреволюційного перевороту, поставили під загрозу соціалістичні завоювання чехословацьких робітників, долю Чехословацької соціалістичної республіки. Враховуючи, що з боку КПРС та інших братерських партій вже вичерпані всі політичні засоби впливу на керівництво КПЧ, щоб примусити його до протистояння правим, антисоціалістичним силам, політбюро ЦК КПРС вважає, що наступив момент застосування активних заходів для захисту соціалізму в ЧССР і одногосно вирішує: надати комуністичній партії і народу Чехословаччини допомогу та підтримку збройними силами...» [6, с.213-230].

У ніч з 20 на 21 серпня 1968 року війська п'яти країн ОВД увійшли на територію Чехословаччини, поклавши тим самим початок згортанню процесу демократизації. Вони не зустріли збройного протистояння і досить швидко зайняли всю країну [2, с.7].

З усього вищевказаного зрозуміло, що ситуацію, яка склалась в 1968 році в Чехословаччині, варто розглядати лише крізь призму міжнародних подій навколо «Празької весни», оскільки в самому розпалі була холодна війна з протистоянням двох світових систем. Конфронтація Сходу і Заходу наглядно проявлялася під час арабо-ізраїльського конфлікту, в'єтнамської війни... Тема європейських кордонів значною мірою залишалась відкритою. В цих умовах зрозумілим було пріоритетне значення для СРСР збереження післявоєнного status quo в Європі, зміцнення соціалістичного блоку в глобальному протиборстві двох систем. Тому, дивлячись на ці події, зрозуміло, чому ситуація в 1968 році у Чехословаччині викликала такі хвилювання. Відхід Праги від курсу країн соціалістичного табору міг призвести до порушення балансу сил, який склався в Європі та посилення міжнародної напруги [1, с.49].

Щодо позиції країн учасниць ОВД, то з усього вищезазначеного зрозуміло, що збройне вторгнення було не спонтанною акцією, оскільки ще наприкінці травня 1968 року перший секретар ЦК ПОРП В. Гомулка, за словами радянського посла в Польщі О. Арістова, вважав, що «було б добре, якщо б на території Чехословаччини були раніше розміщені війська». Перший секретар ЦК БКП Т. Живков на початку червня пропонував створити в Чехословаччині «революційний уряд і зайняти всі ключові позиції», а згодом заявив, що стосовно Чехословаччини потрібно використати всі необхідні засоби, «в тому числі сили ОВД». 29 липня 1968 року радянський посол у НДР П. Абрасімов довів до відома свого керівництва думку першого секретаря ЦК СЄПН В. Ульбріхта відносно заходів, які повинні бути прийня-

ті в зв'язку з подіями в Чехословаччині: «Потрібно обдумати, коли було б політично більш доцільно оголосити про початок маневрів військ декількох країн – учасниць Варшавського договору». 7 серпня 1968 року перший секретар ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії Я. Кадар на пленумі ЦК закликав вирішити проблеми політичним шляхом, «але якщо це не вийде, то не виключене застосування інших заходів» [4, с.190-191].

Отже, хоча «Працька весна» 1968 року й була придушена військами СРСР, НДР, Болгарії, Угорщини, Польщі, вона стала символом спроби демократичних змін, спробою побудови соціалізму з «людським обличчям».

Варто сказати, що вторгнення в Чехословаччину було менш брутальне ніж, наприклад, придушення угорського повстання, проте його трансливали на всіх телевізійних екранах світу, і саме ця подія справила величезний вплив на світову громадську думку. Кілька комуністичних партій засудили її, назвавши «відверто фашистською політикою сили», Югославія – «незаконною окупацією», Румунія – «кричущим порушенням національного суверенітету».

Отож, навіть якщо «Варшавська п'ятірка» своїм непередбаченим вторгненням в Чехословаччину отримала тактичну перемогу над Заходом, кінець «Працької весни» означав занепад законності комуністичного керівництва у всій Східній Європі. КПРС втратила свою привабливість для прихильників комунізму в Західній Європі. Молоде покоління східноєвропейської інтелігенції приступило до пошуку «європейської» ідентифікації в якості альтернативи підкореності Москві, хоча у багатьох її основних представників не було іншого вибору, ніж повернутися до консерватизму, чим вони і закрили двері для модернізації комуністичної соціально-економічної системи.

Джерела та література:

1. Алексеев А. Чехословакия, 40 лет назад / А. Алексеев // Международная жизнь. – 2008. – №7. – С. 48-56.
2. Чехословацкий кризис 1967-1969 гг. в документах ЦК КПСС. – М; 2010. – 1150 с.
3. Манфред В. ГДР в интервенционной коалиции против «социализма с человеческим лицом» / М. Вильке // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: исследования / Гл. ред. Н. Г. Томилина, С. Карнер, А. О. Чубарьян. – М.: МФД, 2010. – С. 156 – 178.
4. Орлик И. И. Мировое сообщество и события в Чехословакии в 1968 г. / Орлик И. И. // 1968 год «Пражская весна». Историческая ретроспектива. Сборник статей. Москва, 2010. – С.183-203.

5. Стенограмма совещания в Варшаве руководителей ЦК БКП, ЦК ВСРП, ЦК КПСС, ЦК ПОРП и ЦК СЕПГ. 14-15 июля 1968 г. Варшава. №28 // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы / Гл. ред. Н.Г.Томилина, С. Карнер, А.О. Чубарьян. – М.: МФД, 2010. – С.109 – 154
6. Постановление политбюро ЦК КПСС «К вопросу о положении в Чехословакии» 17 августа 1968 г. №53 // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы / Гл. ред. Н.Г.Томилина, С.Карнер, А.О. Чубарьян. – М., 2010. – С.213 – 230.
7. Пиотровский П. Польша и интервенция / П. Пиотровский // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: исследования / Гл.ред. Н.Г.Томилина, С.Карнер, А.О. Чубарьян. – М., 2010. – С. 179 – 190.
8. Баева И. Болгария – преданный вассал Кремля. / И. Баева // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: исследования / Гл.ред. Н.Г.Томилина, С.Карнер, А.О. Чубарьян. – М.: МФД, 2010. – С. 191– 206.
9. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / [отв. ред. Марьяна В.]; Ин-т славяноведения. – М.: Наука, 2005 – Кн. 2. – 558 с.
10. Günter Bischof. 'No Action' / G. Bischof // Soudobé dějiny. – 2008. – XV/3-4. – S. 465-484.